

Методологічні аспекти висвітлення проблем Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у радянській історіографії

Висвітлюються малодосліджені аспекти вітчизняної історіографії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Аналізуючи праці радянських істориків, автори розглянули методологічні особливості їх концепцій щодо висвітлення наукових проблем Національно-визвольної війни. З'ясовано науковий доробок українських вчених радянського часу та методологічну обмеженість їх праць.

Ключові слова: історіографія, методологія.

Дослідження проблем розвитку радянської історичної науки та діяльності її представників у галузі вивчення Національно-визвольної війни середини XVII ст. є надзвичайно актуальним у наш час як в «контексті збагачення української історіографії та подальшого використання наукового доробку попередніх поколінь учених-істориків» [1], так і з точки зору встановлення історичної справедливості стосовно тих дослідників, працями яких іноді нехтують сучасні історики лише через те, що роки їх життя припадають на радянський період. Виникла нагальна потреба здійснити наукову реабілітацію тих вчених, які виявилися несправедливо забутими через їх приналежність до радянської історіографічної школи (В. Голобуцький, В. Грабовецький, В. Замлинський, О.Касименко, А. Козаченко, В. Легкий, М. Петровський та ін.). До того ж при визначенні пріоритетних напрямків розвитку сучасної історичної науки потрібно не повторити помилок, притаманних попереднім етапам її розвитку. Це можна зробити лише шляхом критичного вивчення наукової спадщини дослідників минулих поколінь. Особливої актуальності набуває дослідження проблем історії та історіографії Національно-визвольної війни у зв'язку з відзначенням 360-ї річниці її початку [2].

Надзвичайно важливим, на наш погляд, є дослідження того, як саме відображені ключові аспекти цих знаменних подій української історії в узагальнюючих працях радянського періоду. Кожне нове видання «Історії Української РСР», або «Історії держави й права Української РСР» було своєрідним лакмусовим папірцем, індикатором стану розвитку історичної науки в означений період. Порівнюючи їх, можна зробити висновок про генезу концепцій істориків, про ті обставини, що вплинули на формування

того чи іншого погляду на важливі історичні явища – в даному випадку на Національно–визвольну війну українського народу середини XVII ст.

Історіографія цієї проблеми є досить значною. Можна виділити три великі «пласти» праць, в яких розглядалися певні аспекти наукової проблеми: вітчизняні праці радянської доби, роботи істориків еміграції, сучасні дослідження.

У програмній статті О. Касименко «Розробка й висвітлення основних етапів історії України», яка була опублікована в 1950 р. різко засуджувалися праці І. Крип'якевича, що пояснювалося його приналежністю до «школи Грушевського» та його більш–ніж сорокарічною «фальсифікацією» історії України [3,с.64–65]. В. Легкий у вступі до своєї монографії, присвяченої селянству України в початковий період Національно–визвольної війни критично розглядав доробок радянських істориків у вивченні «ролі народных масс в освободительной войне украинского народа» [4,с.8–9].

У добу короточасної політичної «відлиги» в Україні в 60–х рр. з'явилася робота Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Через опозиційний характер її неможливо віднести до радянської історіографії. Робота М. Брайчевського стоїть ближче до праць істориків української діаспори. Вона протягом кількох років поширювалась у СРСР в самвидаві і вперше опублікована на Заході на початку 70–х рр. [5]. М.Брайчевський оголосив «Тези до 300–річчя возз'єднання України з Росією...» ідейним спадком сталінської доби, що спотворює українську історію, суперечить марксистсько–ленінському вченню в національному питанні та засвідчує наявність російського великодержавного шовінізму в радянській історіографії. М. Брайчевський розробив тези, відмінні від офіційної схеми української історії. Вони базувалися на класових і національних постулатах марксистської історіографії доби «українізації» 20–х рр., але були збагачені власними оригінальними спостереженнями та висновками. Цей виклик системі, як наголошує Володимир Кравченко був побудований на характерному для радянських «шістдесятників» і західних лівих протиставленні В. Леніна та Й.Сталіна [6,с.510].

Показовим для характеристики вітчизняних праць радянської доби, що розглядали доробок вчених СРСР в царині дослідження й оцінки радянської історіографії Національно–визвольної війни, був відповідний розділ «Историографии истории Украинской ССР». Зокрема в ній запропонована спроба періодизації розвитку радянської історичної науки і відзначалося, що одним з перших істориків–марксистів був М. Покровський, який розцінював події 1648–1654 рр. як козацьку революцію, проте роботи його, не дивлячись на недоліки, «сыграли важную роль в становлении марксистской исторической науки и ее борьбе с буржуазной историографией» [7,с.93]. Окреслено також коло питань історії Національно–визвольної війни, які потребували уваги радянських дослідників, а саме: політичні, національні, культурні, релігійні питання. Вказано, що недостатньо висвітлена роль різних класів–верств у визвольній війні, не розкриті причини класових протиріч під час боротьби, спрощено зображення міжнародні відносини під час війни, потребують уваги проблеми організації армії,

її стратегії та тактики. Вкрай мало висвітлювалося таке важливе, але доволі складне питання, як державність на Україні, яка виникла в роки визвольної війни [7,с.94–98].

У статті В. Смолія та О. Гуржія, опублікованій у 1990 р., виділено два періоди радянської історіографії, в кожному з яких автори коротко розглядали проблему становлення української феодальної державності. Зокрема розглядалося питання про українську феодальну державність періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Вчені зазначають, що перший період у радянській історіографії закінчився на початку 70-х рр. і характеризувався констатацією факту того, що існування української національної державності в роки Національно-визвольної війни беззаперечне. Серед істориків, що репрезентували цей напрямок в історіографії, названо І. Бойка, М. Петровського, С. Юшкова, Ф. Шевченка, А. Ткача [8, с.11]. Другий період характеризувався відходом від вищезазначених позицій. Це, за твердженням В. Смолія та О. Гуржія, зазначали автори багатомовних «Історії Української РСР» та «Истории государства и права Украинской ССР» [8, с.11–12].

Показовою в галузі загальної оцінки радянської історіографії крізь призму досягнень її найяскравіших представників є передмова до другого видання книги І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», авторство якої належить доктору історичних наук Я. Ісаєвичу. Авторитетний історик зазначає, що книга І. Крип'якевича не є біографією гетьмана Богдана Хмельницького, чого міг би очікувати читач, ознайомившись з назвою монографії. Обрання такої підкреслено нейтральної назви, Я. Ісаєвич пояснює бажанням автора хоча-б на титульній сторінці уникнути обов'язкових пропагандистсько-штампованих формул [9, с.5]. Святкуванню 300-річчя Переяславської ради Я. Ісаєвич надає подвійне значення: «з одного боку було запропоновано активізувати псевдоінтернаціоналістську риторіку, з другого, робилися певні поступки національним почуттям українців» [9, с.6]. Автор також критично характеризує термінологічні штампи, загальноприйняті в радянській історіографії Національно-визвольної війни [9, с.8–9].

Значно активніше радянська історіографія Національно-визвольної війни досліджувалась вченими української діаспори.

Українська радянська історіографія 20-х – серед. 50-х рр. XX ст. знайшла своє відображення в фундаментальній праці О. Оглоблина «Українська історіографія. 1917–1956» (видана в Нью-Йорку в 1957 р.). Дослідник справедливо відзначав, що офіційним лідером марксистської історіографії історії України в 20-х рр. був М. Яворський, проте його праці з наукової точки зору названо «абсолютно нікчемними» [10, с.50]. Яскравим прикладом праць, що «не заслуговують уваги справжньої історичної науки» історик називав «Історію Української РСР» 1953 р. видання [10, с.67–68].

Ідейним послідовником «справи» М. Брайчевського на Заході виступав видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький. У своїй статті-рецензії «Переяслав: історія і міф» історик проаналізував загальний погляд радянської історичної науки на Переяславський договір 1654 р., а також певним чином синтезував схему еволюції поглядів радянських істориків на цю проблему. І. Лисяк-Рудницький відзначав, що концепція «возз'єднання» України з Росією піднесена в Радянському Союзі до рівня офіційної догми. Вчений розкрив причину надмірної апологетизації Богдана Хмельницького російськими істориками, а також показав витоки радянської концепції з російської великодержавної ідеї. І. Лисяк-Рудницький вважав концепцію «возз'єднання» України з Росією

застарілою, а однією з головних причин її відродження в 1950–х рр. називав проблему легітимізації російського панування на Україні [11,с.74–79].

В цілому, потрібно відзначити недостатній стан дослідження радянської історіографії Національно–визвольної війни, і зокрема узагальнюючих праць радянської доби з історії України та історії держави і права Української РСР. Виходячи з цього, мета дослідження полягає у необхідності здійснення комплексного аналізу досягнень радянської історичної науки щодо вивчення ключових аспектів Національно–визвольної війни українського народу середини XVII ст., які знайшли відображення в узагальнюючих працях радянської доби.

За радянської доби, особливо з кінця 20–х рр. XX ст., на російську та українську історичну науку діяв колосальний тиск різноманітних позанаукових чинників. Незабаром те розмаїття концепцій, що існувало в колишній Російській імперії було брутально уніфіковано під єдиний стандарт, який диктувався науковцям з радянського «владного олімпу» [12,с.636]. Як і в Російській імперії, проблема Національно–визвольної війни українського народу серед. XVII ст., а конкретніше Переяславської ради 1654 р. з часом почала вважатися ідеологічно ключовою і для легітимізації україно–російських відносин у межах Радянського Союзу, і для унеможливлення появи в Україні відцентрових тенденцій. Комуністична партія, яка знаходилася при владі в СРСР зажадала тотального ідеологічного контролю над історичною наукою.

На середину 30–х рр. XX ст. в основному ця мета була досягнута. Жорсткі рамки дозволеного перервали органічний розвиток історичних шкіл, що сформувалися у XIX – на початку XX ст. та унеможливили розвиток тих концепцій Національно–визвольної війни, які не вписувались у встановлені рамки. Хоча ці рамки протягом 30–х – початку 50–х зазнавали корегування, іноді навіть досить істотного становища історичної науки це не змінювало.

Ситуація обтяжувалася ще й встановленням штучних перепон між радянськими вченими й істориками «вільного світу». Результати виявилися вкрай негативними. По–перше, це призвело до шкідливої інтелектуальної самоізоляції радянських істориків, а по–друге, до руйнації конкурентного та співпрацюючого українсько–польсько–російського середовища, існування якого було в XIX – на початку XX ст. візитівкою та одним з рушіїв досліджень наукових проблем Національно–визвольної війни середини XVII ст., а також багатьох інших питань української й східноєвропейської історії [12,с.636].

Видатний вчений, представник української еміграції Іван Лисяк–Рудницький абсолютно вірно відзначав, що радянська концепція Національно–визвольної війни та Переяславського договору походила від російської великодержавної концепції: «Богдана Хмельницького і хвалили, і ганили як гаданого творця об'єднання України та Росії... З тієї самої причини його дуже шанують у Радянському Союзі» [4,с.74]. До кінця 20–х рр. ішов пошук шляхів адаптації російської великодержавницької концепції до нових ідеологічних потреб, пов'язаних з процесом так званого «подолання буржуазних концепцій історичного минулого» та становлення «єдино правильної марксистської методології історії» [11,с.636].

Жорстка критика «буржуазних концепцій історичного минулого» була наріжним каменем всієї радянської історіографії. Показово в цьому відношенні є вступна стаття до монументального археографічного збірника

«Воссоединение Украины с Россией» (Т.1.,М.,1953). В статті зазначалося, що буржуазно–націоналістичні історики (Грушевський, Дорошенко та ін.) замовчували чи навіть ставили під сумнів наявність класових протиріч в українському суспільстві напередодні Національно–визвольної війни, антинауково оцінювали її рушійні сили та результати, стверджували думку про головну роль козацтва, і відривали його від селянства, принижували роль Богдана Хмельницького як політичного діяча і полководця, зображували його людиною без твердої самостійної лінії та поглядів. Автор статті називав такі твердження «буржуазних істориків» антинауковими [13,с. ХУІ–ХУІІ]. «Брехливими» називали також твердження «буржуазних націоналістів» про те, що до акту возз'єднання Росія не надавала Україні ніякої допомоги, боцїмто її ставлення до України було нейтральним [13,с. ХХІ].

Доктор історичних наук, професор В. Голобуцький у монографії, присвяченій дипломатичній історії Національно–визвольної війни звинувачував у

хибному висвітленні завдань війни та ролі у ній народних мас Д. Бантиш–Каменського, хоча поряд із гострою критикою розглядав також позитивні риси його праці [14,с.12–13]. Ще більш різкі заяви зустрічаємо у відповідному розділі «Історії Української РСР» (Т.1.,К.,1967), написаному доктором історичних наук І. Бойко. Він стверджував, що дворянські та буржуазні історики (російські, польські та українські) зображували визвольну боротьбу народних мас України, як бунт безідейного кровожерливого хлопства–черні, що мав деструктивний і реакційний характер. А сам факт «возз'єднання» України з Росією вони розглядали як результат доброї волі російського царя, який ніби–то особисто взяв під свій захист український народ. Далі історик перераховував ті причини, що примусили до «фальсифікації буржуазних істориків»: класова ненависть до революційно–визвольної боротьби народних мас, заперечення її історичної закономірності і прогресивності.

Особливо небезпечними «буржуазно–націоналістичними істориками» І. Бойко називав М. Грушевського та його «школу». Вони ніби–то намагалися зобразити визвольну війну як боротьбу української «безкласової», «демократичної» нації проти всього польського народу; зображували основною причиною визвольної війни релігійне гноблення українського народу польською шляхтою, всіляко замовчували соціальні суперечності і класову боротьбу всередині українського суспільства, зраду його національних інтересів магнатсько–шляхетською верхівкою [15,с.232]. Вони розцінювали акт возз'єднання як військовий союз [16,с.130]. Побічно І. Бойко звинувачував М. Грушевського в фальсифікаційному висвітленні завдань політичної та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького (не дивлячись на ніби то наявні у Грушевського документи, що свідчили про зворотнє) [17,с.34]. Історик пояснював і причини такої «фальсифікації буржуазних істориків»: вони ставили завдання культивування на Україні шовінізму, ворожості до російського народу, були спрямовані на роз'єднання трудящих двох братніх народів та на ослаблення їх спільної боротьби за своє визволення від влади поміщиків і капіталістів [15,с.232].

Процес ревізії марксистської концепції українсько–російських стосунків у період Національно–визвольної війни в дусі імперсько–радянської, східнослов'янської ідентичності, за твердженням В. Кравченка зайняв близько двох десятиків років [6,с.507]. Концептуальна еволюція радян-

ської історіографії проблеми в 30–50-х рр. XX ст. характеризувалася послідовною зміною концепцій приєднання України до Росії: формула «абсолютного зла» (20-ті рр.), «меншого зла» (30-ті рр.), «абсолютного блага» (в 40-на початку 50-х рр.). Вони знаходили своє втілення в численних узагальнюючих та спеціальних працях, концепції яких змінювалися одночасно зі зміною державної політики [6, с. 507–508].

Таким чином, можна зробити висновок, що радянська історіографія Національно-визвольної війни трималася на двох концептуально важливих основах: критиці «буржуазних концепцій історичного минулого» та так званій концепції «возз'єднання» України з Росією, яка була складовою частиною «концепції давньоруської народності». Заради становлення «єдино правильної марксистської методології історії» радянські історики пішли на відверте перекичування історичних фактів.

Не дивлячись на значні недоліки, радянська історіографія відіграла важливу роль у розвитку досліджень Національно-визвольної війни. Хоч радянські історики і знаходились під жорстким тиском партійної ідеології, неправомірно оцінювати їх науковий доробок у галузі вивчення історії Національно-визвольної війни однозначно. Варто відзначити плідну археографічну діяльність радянських вчених, що сприяла накопиченню фактів, які, в свою чергу, є основою будь-якого історичного дослідження.

Досліджувана тема має широкі перспективи подальшого вивчення. Заслугує на увагу дослідників внесок окремих радянських істориків у вивчення історії Національно-визвольної війни (В. Голобуцький, Ф. Шевченко, О. Касименко та ін.). Потребує дослідження діяльність радянських істориків щодо упорядкування археографічних збірників з історії Національно-визвольної війни.

Список використаних джерел

1. Шевченко А. М. Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX століття. – Спеціальність 07. 00. 06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с. – [Цит. 2008, 28 січня]. – Доступний з: <<http://www.dissert.com.ua/code-07.00.06--p-2.html/28469.html>>.
2. Указ Президента України № 78/2008 «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»: – [Цит. 2009, 27 січня]. – Доступний з: <<http://www.president.gov.ua/documents/7373.html>>.
3. Касименко О. Розробка й висвітлення основних етапів історії України / О. К. Касименко // Наук. зап. Ін-ту Історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. 4. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л.: Узд-во ЛГУ, 1959.
5. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 509–510; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії... / О. В. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 592.
6. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.

7. Историография истории Украинской ССР / Редкол.: И. С. Хмель и др. – К.: Наук. думка, 1987.
8. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності / В. А. Смолій, О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
9. Ісаєвич Я. Передмова / Я. Д. Ісаєвич // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990.
10. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956: Перекл. з англ. – К., 2003.
11. Лисяк–Рудницький І. Переяслав: історія і міф / І. Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. т. 1. / Упоряд. Я. Грицак; Пер. з англ. М. Бадік та ін. – К.: Основи, 1994..
12. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року... / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.
13. Воссоединение Украины с Россией: Документы и матер. В 3-х т. – М.: Наука; 1953. – Т. 1.
14. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Политиздат, 1962.
15. Історія Української РСР: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1.
16. История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1.
17. Бойко І. До питання про державність українського народу в період феодалізму / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1968. – №8.

Романцов В.Н., Горб Е.С. Методологические аспекты освещения проблем Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII в. в советской историографии

Освещаются малоисследованные аспекты отечественной историографии Национально-освободительной войны украинского народа середины ХУП в. Анализируя работы советских историков, авторы рассмотрели методологические особенности их концепций относительно освещения научных проблем Национально-освободительной войны. Выяснены научные наработки украинских ученых советского периода и методологическую ограниченность их работ.

Ключевые слова: историография, методология.

Romantsov, V.M., Horb, E.S. The war for independence and national ideas of the Ukrainian People in the Middle of XVII th century in the soviet historiography

Enlightens some less studies aspects of the national historiography of the war for independence and national ideas of the Ukrainian people in the middle of XVIIth century. While analyzing the works of the soviet historians, the authors studied their outlook upon the problems of the war for independence of the Soviet Ukrainian scientists and methodological insufficiencies of their works were defined.

Key words: historiography, methodological.